

Dr. Th.A. Boer

In deze bijdrage wil ik twee vragen behandelen. Ten eerste stellen we de vraag naar de relatie tussen zorg en levensbeschouwing — hoe kan ik die twee zinvol verbinden? Daarna kijken we naar de rol van de kerk in de richting van samenleving en zorgsector.

1. De relatie tussen zorg en levensbeschouwing

Is een relatie tussen levensbeschouwing en ethiek noodzaak of is zij niet-noodzakelijk, overbodig of zelfs schadelijk? In het huidige grotendeels postmoderne denken neigt men tot het laatste. De politieke cultuur tijdens paars benadrukte de wenselijkheid van politiek pragmatisme: problemen zijn er om op te lossen, niet om er bespiegelingen over te houden. Net zoals de wiskundige rekenkundige problemen oplost zonder beroep op criteria van buiten de wiskunde en net als de medicus diagnoses stelt en behandelingen uitprobeert zonder gebruikmaking van godsdienstige criteria, moet ook de politicus problemen oplossen op basis van praktische criteria. "Ik vind dat je problemen niet moet oplossen met een beroep op een ideologie, maar met het oog op de toekomst", aldus oud-voorzitter Wolffensberger van de Tweede Kamerfractie van D66.

In deze uitspraak ligt een polarisatie tussen praktisch handelen en 'grote verhalen' ten grondslag. Niet alleen hoeven de grote verhalen doortastend handelen met groot situationeel inzicht niet in de weg te staan, maar zij kunnen dat handelen ook omkaderen en verrijken. De Amerikaanse theoloog, socioloog en ethicus James M. Gustafson (1925-) spreekt van een aantal verschillende bijdragen van levensbeschouwing aan ethiek.¹ Natuurlijk hebben politiek, ethiek en zorg hun eigen dynamiek. Je kunt de wereld niet als een theocratie besturen. Maar de bijdragen van de levensbeschouwing aan de ethiek zijn subtieler:

(1) Een levensbeschouwing verschaft ons redenen om moreel te zijn

De grote vraag waar filosofen, ethici en theologen nog maar steeds niet uit zijn, is: "Why should we be moral?" De utilist zegt: moreel zijn is een overlevingsstrategie. Eigenbelang dus, gegoten in de vorm van voor groepen geldige normen. De plichtethiek zegt: moreel zijn doe je uit achting voor de categorische imperatief. De ethisch egoïst zegt: ik ben moreel omdat dat mij een lekker gevoel geeft of omdat het mij als individu het meeste oplevert. De deense ethicus Knud Løgstrup noemt het appél dat van de ander uitgaat — bijvoorbeeld als wij iemand zien lijden en dan wel moeten helpen — als belangrijkste grondelement van de moraal.² Toch blijft in de meeste antwoorden het raadsel bestaan waarom *ik* moreel zou zijn, zonder dat ik daar door anderen om wordt geroemd, zonder dat anderen mijn eventuele missers zouden opmerken, en zonder dat ik er zelf direct voordeel bij heb. In het algemeen gaan mensen uit van de algemeen-geldigheid van de moraal. Men gebruikt termen als 'dat hoort nu eenmaal zo' en 'dat doe je toch niet!' en verwijst daarmee naar normen die boven het individu uitgaan. Een levensbeschouwing probeert dat transcendente karakter van de moraal onder woorden te brengen. Moreel ben je in antwoord op Gods zorg voor de schepping bijvoorbeeld, zegt Gustafson,³ je hoort er de echo van Karl Barth in die stelt dat moreel handelen een antwoord is op de goedheid van God in Christus. Het is volgens Barth niet zo dat 'je moet' maar 'je mag'. Moreel zijn is een recht, een voorrecht.⁴

Je zou het bijna over het hoofd zien maar moreel zijn, speciaal belichaamd in het deelnemen in zorgprocessen, moet een zinvolle bezigheid zijn. De zorgsector, aldus Wybe Dijk elders in deze bundel, is een gloeiende plaat, maar wel één waar elke druppel bloed roept en elke druppel balsem heelt. Dit citaat illustreert dat een levensbeschouwing een plaats kan geven aan gevoelens van zinloosheid maar ook weet heeft van de zin van zorgen. Iets deftiger uitgedrukt: een levensbeschouwing verschaft een theoretisch kader waarbinnen zorgverlening een zinvolle activiteit wordt. Bijvoorbeeld omdat je weet dat de gebrektheid van jouw handelen niet het laatste woord

'Levensbeschouwing en zorg en de rol van de kerk'. Huub Timmermans (red.), *Diakonaat en zorg. Conferentieverlag*. Utrecht: Samen op Weg kerken, 2002, 15-19.

heeft, maar wordt vervolmaakt door Gods handelen. Daarmee behoedt het je voor een overspannen verwachting van het medisch kunnen en kennen en is het kritisch op maakbaarheidsillusies. Je weet dat kwaad en lijden het laatste woord niet hebben. Het verschaft je een beeld over de mens die niet wordt opgevat als een materieel wezen alleen, maar ook als een geestelijk wezen wiens bestaan en wiens waarde ondanks het verval van lichamelijke en geestelijke functies recht overeind blijft staan. Het geeft een besef van de bijna oneindige waarde van mensen, gezonde en geschonden mensen.

(2) Een levensbeschouwing geeft inhoudelijke normen voor het ethisch handelen

Dwars door culturen heen hebben veel mensen veelal dezelfde normen en waarden; er is nauwelijks een cultuur waarin het een deugd is om te liegen, onschuldigen om te brengen, de eigen groep te verraden, je man of vrouw te bedriegen, je kind te veronachtzamen of en zieke aan zijn lot over te laten.⁵ Maar het is niet allemaal koekoek één zang: binnen die overeenstemmingen zijn immers allerlei variaties mogelijk, bijvoorbeeld in de richting van een zorgzame samenleving of juist in de richting van een meer geïndividualiseerde samenleving. Een levensbeschouwing zoals de christelijke levert een richting aan de ethiek, zij brengt een klemtoon aan in prioriteiten: barmhartigheid en solidariteit met zwakkeren, zelfs als die die kwetsbaarheid (deels) aan zichzelf te danken hebben. Immers: wie zouden wij allemaal zijn wanneer God ons *onze* schuld aanwreef? Zij spreekt van respect voor ieder individu, want elk mens in zijn uniciteit en individualiteit is 'door God bemind en tot geluk geschapen' (Schroten); zij benadrukt ook de verantwoordelijkheid van elk mens, want niemand mag zich verschuilen achter wetmatigheden of achter fouten van anderen; zij spreekt over eerbied voor het leven en heeft, getuige de traditie van Oude en Nieuwe Testament en de kerkgeschiedenis huiver bij het intentioneel beëindigen van een mensenleven, of dat nu voor de geboorte of in de ouderdom is, en of het nu op eigen verzoek of door eigen toedoen is; en zij spreekt van respect voor de schepping in de vorm van rentmeesterschap, want de levende en niet-levende natuur zijn heus niet alleen omwille van ons geluk geschapen. Al dit soort normen en waarden — en je kunt erover strijden of er binnen de christelijke traditie niet ook andere zijn, of dat zij misschien anders omschreven moeten worden — geven aan een moreel systeem een eigen kleuring.⁶

Ten tweede: al kan het zijn dat culturen onderling veel overeenkomsten vertonen, of dat een politieke cultuur veel waarden belichaamt die met een levensbeschouwing harmoniëren. toch is niet uitgesloten dat een cultuur los slaat van die wortels. In een al te pragmatische cultuur kunnen techniek, praktisch beleid en wetgeving tot doel in zichzelf worden, zij kan als een kip zonder kop blijven doorratelen in een richting die weinig meer met mensenrechten, solidariteit en menselijke waardigheid meer heeft te maken. Op crisispunten in een politiek of cultureel proces kan het nodig zijn om je te ijken aan de bron. Dat een weegschaal niet dagelijks geijkt hoeft te worden betekent niet dat zij de maatstaven voor de juiste gewichtsmeting aan zichzelf ontleent!

(3) Levensbeschouwing doet iets met je karakter

Er is in de ethiek een tendens om vooral te spreken in termen van rechten, plichten, principes en normen. Al deze categorieën betrekken zich vooral op het handelen van de mens. Een sterk proceduralisme in de nederlandse zorgpraktijk — gebruikmaking van protocollen, helder omschreven taken voor commissies, zorgvuldigheidsvereisten bij wet vastgelegd — heeft eraan bijgedragen dat de focus is verlegd naar het juiste handelen — vooral het handelen dat door anderen gecontroleerd kan worden. Maar om met de filosoof Hare te spreken, de beste manier om eerlijk te handelen is eerlijk te zijn; moreel handelen is makkelijker wanneer dat voortkomt uit een morele habitus dan wanneer je je bij elke handeling opnieuw moet voornemen om je over je eigenbelang heen te zetten en het moreel juiste te doen.

Een levensbeschouwing beïnvloedt volgens Gustafson 'the sort of person we become'. Het juiste morele handelen valt dan samen met de persoon die handel; zij is geen vreemde, opgelegde zaak (dat dreigt bij de plichtethicus Kant) maar krijgt trekken van een wezenseigen zaak. De nadruk ligt meer op goede mensen die (bijgevolg) goede handelingen doen dan op die goede handelingen zelf.⁷

(4) Levensbeschouwing in de zorg is ook geestelijke zorg

De bijdrage van levensbeschouwing aan de zorg ligt volgens velen primair, volgens sommigen zelfs uitsluitend in de geestelijke verzorging, d.w.z. in het voorzien in behoeften met een religieus of existentieel karakter. Het bovenstaande laat wel zien dat daar het nodige op is af te dingen, maar het moet gezegd: de link tussen zorg en levensbeschouwing wordt in de zorgsector het meest

'Levensbeschouwing en zorg en de rol van de kerk'. Huub Timmermans (red.), *Diakonaat en zorg. Conferentieverlag*. Utrecht: Samen op Weg kerken, 2002, 15-19.

rechtstreeks benoemd en belichaamd in geestelijke verzorging.⁸ Dat te erkennen heeft gevolgen voor de plaats die men geeft aan geestelijke verzorging in de zorg.

2. De rol van de kerk

(1) Niet te hoog van de toren blazen

In het naoorlogse Nederland was er nog groot optimisme over de rol van de kerk in de maatschappij. Men sprak over de herkerstening van Nederland, en die herkerstening werd nadrukkelijk ook sociaal-ethisch bedoeld. De term 'doorbraak' deed opgeld. Opmerkelijk is overigens dat deze kerstening van het Nederlandse volk niet zozeer via kerken of christelijke organisaties, maar vooral via de invloed van individuen zou dienen te geschieden. Behalve in christelijke partijen maakten vele christenen zich daarom ook nuttig in niet-christelijke politieke partijen. Maar het is met dat optimisme van de kerk flink achteruit gehold. Daar zijn verschillende redenen voor.

* Ten eerste lijkt het erop dat de kerk zich met het maatschappelijk spreken heeft vergalopperd. In de jaren tachtig van de vorige eeuw spraken de kerken zich luid en duidelijk uit tegen kernwapens uit. Dit leidde tot grote spanningen in gemeentes en kerkverbanden. In reactie op al te politiek getinte, en controversiële politieke uitspraken van kerken schreef ethicus Kuitert het boek *Alles is politiek maar politiek is niet alles*.⁹ Hij knoopte aan bij Luthers twee-rijkenleer om te benadrukken dat staat en kerk beide hun eigen verantwoordelijkheid hebben. De kerk houdt zich bezig met geloofsverkondiging d.w.z. met het doorvertellen van de verhalen over Gods heilzame bemoeienis met de wereld. De moraal ontdekken mensen zelf wel, met gebruikmaking van hun gezonde verstand. Met politiek handelen moet de kerk zich als het even kan daarom niet bemoeien. De discussie over het kerkelijk spreken laaide eind jaren negentig opnieuw op door een verklaring van het moderamen van de SoW-kerken die zich sceptisch uitte over de voorgenomen euthanasiewetgeving. Met name de pretentie van de kerkleiding dat men hier 'namens' de kerken (en dus haar leden) sprak, schoot velen in het verkeerde keelgat.¹⁰ In beide gevallen kreeg de kerk voor haar maatschappelijk spreken dus een hoge interne rekening gepresenteerd.

* Ten tweede, en dat sluit aan bij het vorige: 'de' kerk bestaat niet. De kerk is in veel opzichten een afspiegeling van de samenleving. Een doorsnede van kerkelijk Nederland geeft als beeld te zien dat overal op gestemd wordt, van SP tot SGP en van Groen Links tot VVD, met het CDA als een soort 'natuurlijke' bondgenoot. Alleen D66 en de LPF lijken in het algemeen te ontbreken. Blijkbaar maken gelovige mensen als het om politieke en maatschappelijke kwesties gaat, zeer diverse afwegingen. Je kunt ze dat recht natuurlijk ontfangen, maar daarmee kom je wel terecht bij een kerkvisie die geen ruimte laat voor pluraliteit.

* Ten derde: de kerk moet zich niet al teveel illusies maken over haar grootte en importantie. Het proces van secularisering is hard gegaan en zowel qua ledental als qua organisatiegrootte zijn de kerken veel kleiner geworden. En dat niet alleen: ook de voortgaande neergang van het aantal kerkleden tast de geloofwaardigheid van de kerken aan. Een kleinere kerk die jaarlijks in ledental groeit, zal waarschijnlijk op meer gehoor kunnen rekenen dan een grotere kerk die jaarlijks in grootte afneemt.

* Ten vierde: de samenleving heeft taken op zich genomen die in het verleden aan de kerken werden overgelaten. De zorgsector zelf is daarbij het duidelijkste voorbeeld. Er is *overal* in de maatschappij, dus ook buiten kerken en levensbeschouwelijke organisaties, een besef van verantwoordelijkheid. Je kunt dat terugvoeren op de gemengde invloed van het christendom, het humanisme en het socialisme — waarbij sommigen beweren dat deze laatste twee in hun inhoud en uitstraling feitelijk een joods-christelijk profetisme vertegenwoordigen. Je kunt alleen maar zeggen: gelukkig dat goede zorg tegenwoordig overal in de maatschappij voorhanden is; gelukkig maar dat veel mensen die hun baan kwijtraken of die arbeidsongeschikt zijn geworden, daarvoor niet meer afhankelijk zijn van de kerken. Dit alles zou je zelfs kunnen zien als een verdienste van geloofsgemeenschappen: blijkbaar hebben zij hun maatschappelijke taak in het verleden zo goed gedaan dat zij daardoor nu niet meer nodig zijn.

(2) Toch kerkelijke bemoeienis houden?

Niettemin is er reden om te spreken van de rol van de kerk.

* Ten eerste: je kunt bezwaren hebben tegen het maatschappelijk engagement van de kerk,

'Levensbeschouwing en zorg en de rol van de kerk'. Huub Timmermans (red.), *Diakonaat en zorg. Conferentieverlag*. Utrecht: Samen op Weg kerken, 2002, 15-19.

maar geen enkele ethiek kan zonder levensbeschouwelijke onderbouwing. De postmoderne slogan "de praktijk eerst" werkt zoals gezegd alleen zolang de praktijk op de goede manier loopt. Het kan zijn dat een bepaalde cultuur een doelbewuste terugkoppeling naar een levensbeschouwing even niet nodig heeft, maar die levensbeschouwing ligt er uiteindelijk wél. En soms is zij nodig om de ethiek weer opnieuw te vertellen waar het nu eigenlijk om gaat. Immers: kerk en maatschappij mogen dan eigen onderscheiden verantwoordelijkheden hebben, de maatschappij kan niet zonder de kerk als 'kritisch tegenover'.

* Ten tweede laten politiek en maatschappij op verschillende punten nog wel degelijk hiaten bestaan. De voorbeelden van kerkelijke diakonale presentie in achterstandswijken of onder verlaafden en andere randgroepen zijn niet toevallig. In deze contexten stranden politieke voornemens om solidair te zijn soms op de weerbarstigheid van de praktijk. Kerken en kerkmensen leggen hier soms het noodzakelijke doorzettingsvermogen aan de dag. In zekere zin is de kerk in deze gevallen weliswaar van voorhoede tot 'gatenvuller' geworden, maar in die functie van gatenvuller blijft zij voor de overheid een kritisch en inspirerend tegenover — en voor de betrokken zorggebruikers is hun presentie een uitkomst.

* Ten derde: het politieke spreken en het maatschappelijk engagement van de kerk mogen dan terecht onder kritiek staan, maar dat ontnemt individuen en groepen individuen niet de mogelijkheid en de verantwoordelijkheid om politiek en maatschappelijk een zoutend zout en een lichtend licht te zijn. Ik zeg niet: de rol van de kerk als instituut is uitgespeeld. Maar wil zij pluriform zijn, d.w.z. kerk van het volk, dan zal zij in publieke (politieke, ethische) zaken noodzakelijk terughoudend moeten zijn. Zij zal zich in het politieke spreken (dus ook in het spreken over zorg, verantwoordelijkheden in de zorg en over rechtvaardige zorgstelsels) moeten beperken tot zaken die als het ware schreeuwen om zo'n bemoeienis.

* Ten vierde is het mogelijk om, analoog aan de situatie in de rooms-katholieke kerk in Nederland, meer ruimte te geven aan de eigen verantwoordelijkheid van de kerkleiding. Die moet zich in haar spreken dan wel realiseren dat zij niet *namens* de kerk, de kerkleden of de meerderheid van de kerkleden spreekt, maar in haar eigenschap van kerkleiding. Door niet langer 'namens' de kerkleden te spreken worden twee uitersten verzoend: enerzijds kan de kerk soms een eenduidig geluid laten horen, anderzijds laat deze constructie ruimte voor de legitimiteit van geheel andersluidende meningen binnen de kerk.

* Ten vijfde kan de kerk aan haar leden via allerlei kanalen (diakonale en missionaire bewustwordingsprojecten, prediking) ook inspiratie en moreel kader verschaffen voor maatschappelijke betrokkenheid bij niet-kerkelijke projecten. Een ziekenverzorgende of een welzijnswerker binnen een niet-kerkelijke organisatie heeft immers ook voeding nodig. Er zijn binnen kerkelijke tradities gedeelde normen en waarden genoeg waar je niet omheen kunt. Zorg voor de naaste, zorg voor de zwakken, het lijken uitgekauwde begrippen, maar in werkelijkheid vertegenwoordigen ze een wereld van verschil met het liberale wereldbeeld dat thans overheerst. De christelijke traditie is een vindplaats van heil. En heil is nooit een zuiver spirituele dimensie geweest: zij omvat altijd ook het lichamelijk, psychisch en sociaal welzijn van mensen. Zo kan de zondag weer tot inspiratie worden voor de week. Dat morele kader en die inspiratie beginnen bij de verhalen van Jezus die, mits integer doorverteld en geloofwaardig voorgeleefd, meer doen dan alleen handelingen normeren: zij brengen andere morele karakters voort.

Stellingen

* De rol van de kerk als instituut staat terecht onder kritiek; maar de rol van individuen en groepen gelovigen om op basis van het Evangelie maatschappelijk actief te zijn wordt geheel onterecht onderbelicht.

* Geen enkel maatschappelijk systeem, hoe pluriform ook, kan zonder terugkoppeling naar levensbeschouwelijke waarden en uitgangspunten.

* De kern van de christelijke ethiek zijn de verhalen en woorden van Jezus. Al het andere in Schrift en traditie wordt in het licht van de Christologie en -praxis verstaan.

* Geestelijke verzorging in zorginstellingen kan wel door zorginstellingen wel gefaciliteerd, maar niet genormeerd worden. Inhoudelijk is zij een zaak van kerken en levensbeschouwelijke genootschappen.

* Kerken opereren in de zorg-ethiek op het scherp van de snede. Enerzijds hoeven zij het licht

'Levensbeschouwing en zorg en de rol van de kerk'. Huub Timmermans (red.), *Diakonaat en zorg. Conferentieverlag*. Utrecht: Samen op Weg kerken, 2002, 15-19.

van een evangelische zorgethiek niet onder stoelen of banken te steken, anderzijds moeten zij de eigen verantwoordelijkheid van zorginstellingen in deze respecteren.

* Identiteitsorganisaties (zoals CVZ, PCOB en KBO) zijn een *liaison officer* tussen kerken en zorgorganisaties. Naar beide toe vervullen zij een bemiddelende rol.

Dr. Theo A. Boer is Universitair Docent Systematische Theologie (Christelijke ethiek) vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk bij de Universiteit Utrecht en is verbonden aan het Universitair Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht (CBG) te Utrecht. Van 1987-2001 was hij studiesecretaris bij de Christelijke Vereniging van Zorginstellingen (CVZ)

Noten

1. James M. Gustafson, *Can Ethics Be Christian?* Londen: University of Chicago Press, 1975; James M. Gustafson, *The Contribution of Theology to Medical Ethics*, 1975.
2. Knud Løgstrup, *Die ethische Forderung*. Tübingen 1959.
3. James M. Gustafson, *Ethics from a Theocentric Perspective II: Ethics and Theology*. Chicago: University of Chicago Press, 1984, pp. 319 ff.
4. K. Barth, *Kirchliche Dogmatik*, Bd. II-2, § 36.
5. Zie ook C.S. Lewis, *Mere Christianity*. Rev. and amplified ed., with a new introd., of the three books Broadcast talks, Christian behaviour and Beyond personality, 37th impr. Impressum Glasgow: Collins, 1983.
6. Voor een invulling van die eigen normen en waarden in de zorg, zie Th.A. Boer (e.a.), *Zorgen met visie. Zorgverlening vanuit christelijk perspectief*. Kampen: Kok 1997, hoofdstuk 3.
7. In de ethiek zien we deze bewegingen in de richting van een ethiek van de persoon in publicaties van Stanley Hauerwas (*Character and the Christian Life*, 1975) en MacIntyre (*After Virtue*, 1981).
8. Zie *Zorgen met visie*, hoofdstuk 4.
9. Baarn: Ten Have, 1985.
10. Zie o.m. Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding. Euthanasie en de kerken*. Kampen: Kok 2000.